

**Je geld,
je toekomst**

Deel #5

**BRENG JE HELE TOEKOMST
IN KAART: VOORBEREIDING
OP JE PENSIOEN**

ANGLE

ANGLE

Je geld, je toekomst

Dit boekje is deel 5 in een serie van 5 boekjes. Het doel van deze boekjes is de economische en financiële geletterdheid van jongeren te verbeteren. Economische en financiële geletterdheid is basiskennis die bij voorkeur al op jonge leeftijd wordt verworven, zodat mensen later betere financiële beslissingen kunnen nemen. Dit geldt met name voor beslissingen die gevolgen hebben op de lange termijn en waarbij moet worden gedacht in termen van de hele levensloop. De 5 delen hangen samen en verwijzen naar elkaar. Toch kan elk deel ook onafhankelijk van de andere boekjes gelezen worden.

Het 1ste deel in de serie biedt een algemene inleiding van de begrippen die nodig zijn om financiële beslissingen te nemen gedurende de levensloop. De andere 4 behandelen de belangrijkste economische beslissingen die relevant zijn in verschillende stadia van de levensloop. Het 2de deel gaat over opleidingskeuzes. Zoals de beslissing wanneer je school verlaat en gaat werken of hoeveel energie je stopt in je studie. Deel 3 gaat over sparen en lenen. Deel 4 behandelt veel aspecten van een van de belangrijkste financiële beslissingen in het leven van veel mensen: de aankoop en financiering van een eigen huis. Tot slot gaat boekje 5, dit deel, over pensioenen en financiële zekerheid na je pensionering.

De 5 boekjes maken deel uit van het project A network game for lifecycle education (ANGLE), gefinancierd door het Erasmus+ programma van de Europese Unie. Dit project is gericht op het bevorderen en verbeteren van de financiële en economische geletterdheid van jongeren in Europa. Het hanteert een levensloopperspectief om jongeren te helpen langetermijnoverwegingen mee te nemen en na te denken over de toekomstige gevolgen van hun beslissingen. Naast de boekjes richt ANGLE zich op het ontwerp van een bordspel dat jongeren helpt hun financiële en economische vaardigheden te verbeteren door actieve betrokkenheid en participatie. Het lezen van de boekjes is een uitstekende voorbereiding op het spelen van het spel. Maar ook als het spel niet gespeeld wordt, helpen de boekjes mensen bewuster en vaardiger te maken bij het nemen van belangrijke economische en financiële beslissingen.

Dit boekje is geschreven door Arthur van Soest van Tilburg University, met financiële steun van de EU – Erasmus+ programma. Voor meer informatie, zie de [website over het project ANGLE](#).

Deel 5

Breng je hele toekomst in kaart: voorbereiding op je pensioen

Veel mensen hebben aan het einde van hun loopbaan spijt dat ze niet vroeg genoeg zijn begonnen met sparen. Volgens recent onderzoek van verzekeringsmaatschappij Aegon zou meer dan de helft van alle werknemers willen dat ze eerder waren begonnen of niet waren gestopt met sparen voor hun pensioen^{1,2}. Uit een ander onderzoek blijkt dat 'het niet eerder sparen om een pensioen op te bouwen' een financiële beslissing is waar meer dan een kwart van de 65-plussers spijt van heeft.³

In alle ontwikkelde landen gaat de grote meerderheid van de mensen als ze oud worden met pensioen. Ze verdienen dan geen loon meer. In plaats daarvan ontvangen ze meestal een ouderdomspensioen. Tijdens hun werkzame leven wordt een deel van hun loon ingehouden en gebruikt om dit pensioen op te bouwen. Het pensioen geeft hen een maandelijks inkomen tot aan hun overlijden. Of ze ontvangen simpelweg het bedrag dat ze door hun bijdragen hebben opgebouwd, in de vorm van financieel vermogen dat ze kunnen gebruiken om hun levensstandaard op peil te houden of op andere manieren uit te geven. De manier waarop pensioenen zijn georganiseerd, verschilt per land en per beroep. In veel landen spelen de door de overheid georganiseerde en verstrekte pensioenen een grote rol (de '1ste pijler'). In andere landen werken werkgevers samen met een beroepspensioenfonds om het pensioensparen voor hun werknemers te organiseren (de '2de pijler'). Op individuele basis kunnen aanvullende vrijwillige pensioenregelingen worden getroffen, bijvoorbeeld door zzp'ers (de '3de pijler').

In dit deel richten we ons op wat pensioen betekent voor individuen vóór en na pensionering, en niet zozeer op pensioeninstellingen of hoe het pensioenstelsel is ingericht. Het algemene idee is dat pensioenpremies in principe het huidige inkomen omzetten in een toekomstig inkomen, onafhankelijk van de precieze aard van het pensioenstelsel.

Pensioensparen is cruciaal om op oudere leeftijd een adequate levensstandaard en financieel welzijn te garanderen. Afhankelijk van vele factoren zullen sommige mensen bijna automatisch een adequaat pensioen opbouwen, terwijl anderen veel actiever moeten zijn om voldoende te sparen voor hun pensioen. Pensioenpremies betaald op werkende leeftijd zorgen voor inkomen na pensionering, en vanwege het verwachte investeringsrendement

¹ Creative, 'Pension Savings and Members' Biggest Pension Regret'

² Retirement Planner, 'Members' biggest pension regret is 'not saving early enough''

³ Blue Sky Financial Planning, 'Failing to save for pension is top money regret of over 65s'

kunnen premies op jonge leeftijd bijzonder waardevol zijn. Ook al is de pensioenleeftijd nog ver weg. Dit maakt het belangrijk om vroeg in de loopbaan rekening te houden met de pensioenconsequenties van arbeidsmarktkeuzes. Een baan met een goede pensioenvoorziening en een wat lager loon kan aantrekkelijker zijn dan een vergelijkbare baan met een hoger loon, maar zonder pensioenvoorziening.

In dit deel bespreken we de belangrijkste gemeenschappelijke kenmerken van Europese pensioenvoorzieningen. We leggen uit waarom pensioenplanning al van belang is voor de arbeidsmarktbeslissingen en financiële planning van individuen in een vroeg stadium van hun loopbaan. Enkele vragen waar we naar kijken:

- Moet je je zorgen maken over je pensioen bij het kiezen van je eerste baan of bij het veranderen van baan?
- Als je de keuze hebt om te sparen voor een vrijwillig pensioen of om op een andere manier te sparen, wat zijn dan de overwegingen die daarbij kunnen helpen?
- Wat betekent het om een adequaat pensioen te hebben en hoe kun je onderzoeken of je pensioen toereikend is?
- Wat zijn de gevolgen van je pensioenregeling voor je partner en kinderen, en zijn deze van belang voor de keuzes die je maakt?
- Hoe verhouden pensioenen zich tot je planning om eerder of later met pensioen te gaan?
- Hoe past je pensioen in het complete plaatje van je financiële levensloopplanning?

2 heel verschillende arbeidsmarktcarrières

In dit deel introduceren we een aantal belangrijke concepten in de context van pensioenen, aan de hand van 2 heel verschillende voorbeelden. Hoewel institutionele regelingen van land tot land sterk verschillen, zijn de belangrijkste kenmerken van financiële voorbereiding op pensionering in deze 2 voorbeelden representatief voor veel Europese landen.

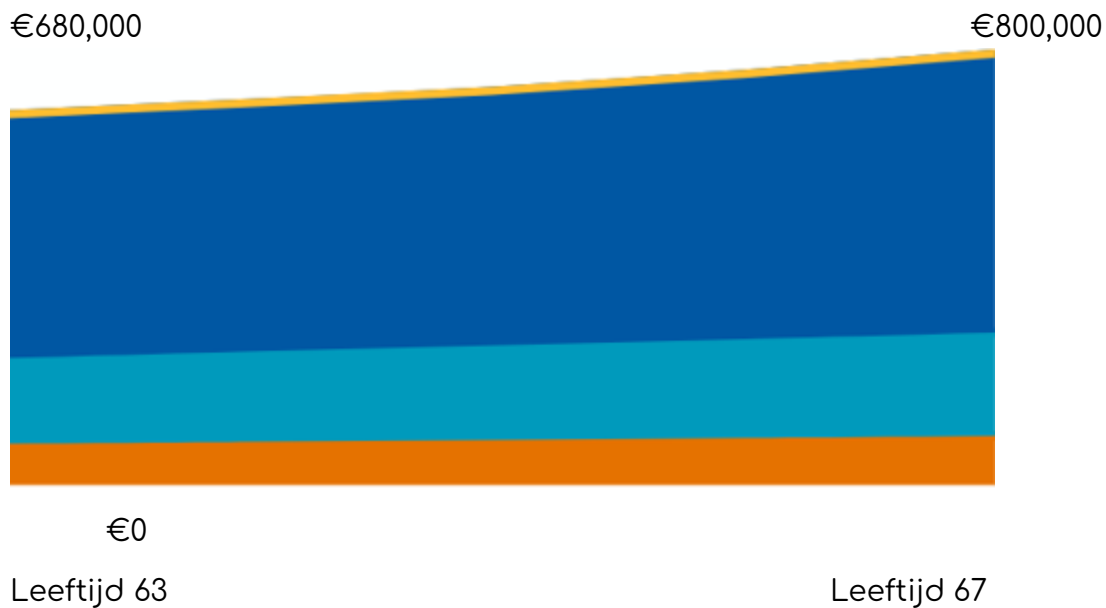
1. Juliette: een werknemer met een modelpensioen

Juliette heeft carrière gemaakt in de publieke sector en werkte bij verschillende ministeries in verschillende functies. Ze begon jong als ambtenaar en hielp bij het schrijven van beleidsrapporten voor het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Na een reeks promoties en overstappen naar verschillende ministeries, wordt ze nu 63 en is ze hoofd van een van de afdelingen van het ministerie van Financiën. Omdat ze altijd in de publieke sector heeft gewerkt, zijn er geen wijzigingen in haar pensioenregeling. Een deel van haar salaris werd altijd gebruikt om haar pensioen op te bouwen en haar werkgever droeg een nog groter deel bij. Dit was het standaardpensioenplan dat haar werkgever (en andere werkgevers in de publieke sector) bood. Juliette hoefde zich er niet al te veel zorgen over te maken, zolang ze maar in de publieke sector bleef en elke maand automatisch meer pensioenrechten opbouwde.

Op advies van haar collega's hield Juliette altijd haar pensioenopbouw bij. Ze realiseerde zich dat het proces om te zorgen voor een adequaat pensioen al vroeg in de loopbaan begint. Nu ze de leeftijd van 63 heeft bereikt, wil ze een gedetailleerder beeld krijgen van haar financiële situatie na pensionering. Qua niet-pensioenvermogen heeft ze al haar spaargeld in een huis gestoken, met als resultaat dat ze vorige maand de laatste aflossing op haar hypotheek heeft betaald. Ze is nu helemaal vrij van hypotheekschuld! Aan de andere kant heeft ze geen noemenswaardig financieel vermogen.

De laatste tijd bestudeert Juliette echter niet alleen het pensioenoverzicht dat ze elk jaar ontvangt. Ze bezoekt ook haar persoonlijke pensioenwebsite, waar ze met een tool haar keuzemogelijkheden bij pensionering kan verkennen. Ze wil graag weten hoeveel pensioenvermogen ze in de loop der jaren heeft opgebouwd en hoeveel ze de komende jaren nog kan toevoegen. Haar officiële pensioenleeftijd is 67 jaar, de leeftijd waarop haar werkgever haar normaal gesproken met pensioen zal sturen. Ze kan ook eerder met pensioen als ze dat wil.

Het opgebouwde pensioenvermogen van Juliette is weergegeven in onderstaande figuur. Als ze nu met pensioen zou gaan, zou haar opgebouwde pensioenvermogen € 680.000 zijn (links in de figuur). Als ze blijft werken tot de leeftijd van 67, zal het verwachte bedrag (ervan uitgaande dat haar inkomsten niet veranderen) € 800.000 zijn (rechterkant van de grafiek). Hoe langer ze werkt, hoe hoger het totaalbedrag zal zijn. Daar zijn 2 redenen voor: ten 1ste, zolang Juliette werkt, storten zij en haar werkgever nieuwe pensioenbijdragen. Ten 2de worden de premies uit het verleden belegd door het pensioenfonds, met een positief investeringsrendement. Hoe langer vermogen belegd blijft, des te hoger zal uiteindelijk de waarde zijn.

Hoewel het niet direct relevant is voor wat Juliette kan doen als ze met pensioen gaat, is het interessant om te zien hoe het pensioenvermogen zich opbouwt. Zie hiervoor de verschillende kleuren in de grafiek. De gele lijn bovenaan laten we buiten beschouwing. Het oranje gedeelte onderaan is haar eigen bijdrage, het bedrag dat Juliette in de loop der jaren rechtstreeks zelf betaalt en dat wordt afgetrokken van haar brutoloon. Het lichtblauwe deel is het bedrag dat rechtstreeks door haar werkgever wordt betaald. Dit is geen onderdeel van haar brutoloon, maar brengt wel extra arbeidskosten met zich mee voor de werkgever.

Het donkerblauwe gedeelte van de grafiek is afkomstig van het rendement op de investering. Dit is verreweg het grootste deel (€ 440.000 op 63-jarige leeftijd en meer dan € 500.000 op 67-jarige leeftijd)! De reden hiervoor is dat er al jaren geleden, in eerdere stadia van Juliettes carrière, veel premies betaald zijn. Dit deel van haar pensioenvermogen heeft lang kunnen groeien, met gemiddeld al jaren een positief rendement. In deel 1 heb je al geleerd dat op de lange termijn de totale winst van een investering substantieel kan worden, zelfs met een bescheiden rendement per jaar.

Opgave 1 Opgebouwd pensioenvermogen bij verschillende pensioenleeftijden (zie deel 1 voor meer informatie over samengestelde rente):

- Stel dat het rendement 4 procent per jaar is en je begint te beleggen met een vermogen van € 10.000. Je laat het geld met rust en legt ook geen nieuwe bijdragen in. Hoeveel vermogen heb je na 10 jaar? En na 30 jaar? Hoelang duurt het om het bedrag waarmee je bent begonnen te verdubbelen?
- Stel nu dat je 10 jaar lang elk jaar € 10.000 inlegt. Het rendement is weer 4 procent. Hoeveel vermogen heb je na 10 jaar? Laten we aannemen dat alle bijdragen op 1 januari worden ingelegd. We willen de waarde weten aan het einde van het jaar waarin je de laatste bijdrage hebt ingelegd.

Antwoorden

- Met samengestelde rente krijgen we na 10 jaar $10.000 \times (1 + 0,04)^{10} = 10.000 \times$

$(1,04)^{10} = € 14.802,44$; na 30 jaar krijgen we $10.000 \times (1 + 0,04)^{30} = 10.000 \times (1,04)^{30} = € 32.433,98$. Na k jaar is het bedrag $10.000 \times (1,04)^k$. Als we het bedrag gelijk stellen aan € 20.000, krijgen we $(1,04)^k = 2$. $(1,04)^{17} = 1,948$ en $(1,04)^{18} = 2,026$, dus het duurt 18 jaar om het bedrag te verdubbelen.

b. De eerste bijdrage (geleverd op $t=0$) heeft 10 jaar om rendement te genereren, dus de uiteindelijke waarde is $10.000 \times (1 + 0,04)^{10}$. De 2de bijdrage wordt een jaar later gedaan en heeft slechts 9 jaar om rendement te genereren, dus de uiteindelijke waarde is $10.000 \times (1 + 0,04)^9$, enzovoort. De laatste bijdrage heeft een jaar om rendement te genereren en de uiteindelijke waarde is $10.000 \times (1,04)$. De totale waarde van alle bijdragen op $t = 10$ is $10.000 \times (1,04^{10} + 1,04^9 + \dots + 1,04^1) = 10.000 \times 1,04 \times (1 + 1,04 + \dots + 1,04^9)$. Als we de formule voor een meetkundige reeks gebruiken (zie deel 2) of gewoon de 10 getallen optellen, vinden we dat deze waarde gelijk is aan $10.400 \times (1 - 1,04^{10}) / (1 - 1,04) = € 124.863$.

Ervan uitgaande dat Juliette op 67-jarige leeftijd met pensioen gaat, klinkt het bedrag van € 800.000 mooi. Maar in feite is dit bedrag voor haar niet zo informatief. De regels van haar pensioenfonds houden in dat ze dit bedrag niet kan gebruiken zoals ze wil. Het zal worden gebruikt om maandelijks inkomen te genereren vanaf het moment dat ze met pensioen gaat, zolang ze leeft. Juliette is alleenstaand, anders zou er ook een regeling voor haar partner kunnen zijn als Juliette zou komen te overlijden. Het maandinkomen blijft in principe de rest van haar leven in koopkracht gelijk. Dat komt omdat met prijsveranderingen rekening wordt gehouden door het bedrag te verhogen. Dit betekent dat, om te beoordelen wat Juliette met dit bedrag kan doen, ze ervan uit kan gaan dat de prijzen in de loop van de tijd hetzelfde blijven. Als ze veranderen, veranderen haar kosten van levensonderhoud en haar inkomen op dezelfde manier mee.

De jaarlijkse uitkering zolang Juliette leeft, heet een pensioen of preciezer een (pensioen-)annuïteit. Het bedrag hangt uiteraard af van haar totale pensioenvermogen op het moment dat ze met pensioen gaat (waarmee ze de voor de annuïteit heeft gespaard) en van haar pensioenleeftijd. Als ze later met pensioen gaat, zal het verwachte aantal jaren dat zij pensioen ontvangt dalen, waardoor het maandbedrag hoger wordt. Met behulp van de tool op haar persoonlijke pensioenwebsite komt Juliette erachter dat haar (bruto) maandpensioen vóór belasting als ze op 67-jarige leeftijd met pensioen gaat, € 3.200 zal bedragen. Als ze op 63-jarige leeftijd met pensioen gaat, is dat € 2.800. Aan de hand van de regels voor de inkomstenbelasting die voor Juliette gelden, blijkt uit de tool dat haar netto-pensioen (na belasting) ongeveer € 2.080 zal bedragen als ze op 67-jarige leeftijd met pensioen gaat en € 1.904 als ze op 63-jarige leeftijd met pensioen gaat.

PENSIOEN ANNUÏTEIT

Een **annuïteit** is een product waarmee je een vast inkomen krijgt. Een pensioenannuïteit is hier een bijzonder geval van, bedoeld om na pensionering een stabiel inkomen te geven. Eenmaal betaald, kan het niet meer worden gewijzigd en wordt het voor de rest van je leven betaald, ongeacht hoelang je leeft. Het biedt dus een verzekering tegen een lang leven: je komt nooit zonder geld te zitten, ook niet als je veel langer leeft dan gemiddeld.

Welk inkomen je krijgt, hangt af van het bedrag in je pensioenregeling, de leeftijd waarop de annuïteit ingaat en andere keuzes (bijvoorbeeld een voorziening voor je partner voor het geval dat je eerder overlijdt dan je partner). Afhankelijk van de aard van de pensioenregeling kan de hoogte ook afhangen van de marktomstandigheden op het moment dat je met pensioen gaat.

Opgave 2 Inkomen uit een pensioenannuïteit:

- Leg uit waarom de pensioenannuïteit een verzekering tegen zeer lang leven inhoudt.
- Controleer of het procentuele verschil tussen het netto- en bruto-inkomen groter is als Juliette op 67-jarige leeftijd met pensioen gaat dan wanneer ze op 63-jarige leeftijd met pensioen gaat. Kun je uitleggen waarom?
- Stel dat Juliette op 67-jarige leeftijd met pensioen gaat. Op 67-jarige leeftijd is de verwachte resterende levensduur van Juliette ongeveer 21 jaar. Bereken het totale brutobedrag dat ze verwacht te ontvangen gedurende deze 21 jaar (alleen het totale bedrag, niet de huidige contante waarde). Vergelijk dit met haar pensioenvermogen op 67-jarige leeftijd.
- Als Juliette een partner had en wilde dat haar partner een deel van het pensioen zou ontvangen als ze eerder overlijdt dan haar partner, zou het maandelijkse bedrag dat ze krijgt dan hoger, lager of hetzelfde zijn?

Antwoorden

- Hoe langer je leeft, des te hoger zijn je totale kosten van levensonderhoud. Als je inteert op je vermogen, loop je het risico dat je geld opraakt als je heel lang leeft. Met een annuïteit is dit risico afgedekt, aangezien die de rest van je leven elk jaar hetzelfde inkomen garandeert, ongeacht hoelang je leeft.
- Het cijfer van 2.080 is 65 procent van 3.200, terwijl 1.904 68 procent van 2.800 is. De reden is dat het belastingstelsel altijd progressief is: hoe hoger je bruto-inkomen, des te groter het percentage van je bruto-inkomen dat aan inkomstenbelasting wordt betaald, dus hoe lager het percentage dat overblijft als inkomen na belastingen.
- In totaal 21 jaar, 12 maanden per jaar, dus $12 \times 21 \times \text{€ } 3.200 = \text{€ } 806.000$. Dit is anders dan het pensioenvermogen op 67-jarige leeftijd (€ 800.000), omdat het bedrag na 67 jaar nog rendement oplevert. Anderzijds zijn er ook kosten en een verzekeringspremie die door de pensioenuitvoerder in rekening worden gebracht, waardoor de maandelijkse pensioenannuïteit daalt.
- Lager, aangezien een deel van het opgebouwde pensioenvermogen van Juliette wordt gebruikt om haar partner te verzekeren.

Bovenstaande bedragen zijn in principe niet afhankelijk van het rendement dat het pensioenfonds behaalt op het belegd vermogen van de deelnemers,

omdat het een **Defined Benefit (DB)** regeling is. Er is een klein risico dat het pensioenfonds in financiële moeilijkheden zal komen en wordt gedwongen om de pensioenen voor alle deelnemers te verlagen, maar Juliette besluit dit onwaarschijnlijke scenario te negeren. Dit zou anders zijn voor een **Defined Contribution (DC)** regeling (zie deel 1), waar het jaarlijkse pensioeninkomen direct afhankelijk is van het rendement dat het pensioenfonds maakt op de financiële markt.

DEFINED BENEFIT (DB) EN DEFINED CONTRIBUTION (DC) PENSIOENEN

Een **defined benefit (DB) pensioen** is een pensioenregeling die specifieke pensioenbetalingen belooft, berekend op basis van het inkomensverleden, de diensttijd en de leeftijd van de werknemer. Het is niet direct afhankelijk van het individuele beleggingsrendement. Traditioneel bieden veel overheids- en openbare entiteiten, evenals veel grotere bedrijven, DB-plannen. Bijdragen worden meestal gedaan door de werkgever (bovenop het salaris van de werknemer) en de werknemer (met een deel van het brutoloon) en worden vaak fiscaal gunstig behandeld.

Een DB-pensioen heet DB omdat de uitkering vooraf in principe vastligt. Omgekeerd: voor een **defined contribution (DC) pensioen** ligt de formule voor het berekenen van de werkgevers- en werknemersbijdragen vooraf vast, maar is de pensioenuitkering vooraf niet bekend. In veel landen en voor veel beroepen is deelname aan het plan verplicht. Soms zijn de premies binnen bepaalde grenzen flexibel, zodat de werknemer kan kiezen hoeveel hij in pensioenvermogen wil beleggen. In andere gevallen is er geen enkele flexibiliteit en gaat alles automatisch.

De laatste stap bij het beoordelen of het pensioen van Juliette toereikend is, is de vergelijking met wat ze wil uitgeven als ze eenmaal met pensioen is. Ook hiervoor biedt het pensioenfonds een tool aan. Juliette kan hierin aangeven hoeveel geld ze per maand verwacht uit te geven aan verschillende categorieën goederen en diensten. Zoals hypotheek of huur, verwarming, elektriciteit en andere vaste kosten, verzekering, vervoer, eten en diversen, persoonlijke verzorging, gezondheid, vrijetijdsactiviteiten en overig. Het optellen van deze uitgaven geeft het bedrag dat ze nodig zou hebben.

Om haar te helpen bij deze moeilijke taak, informeert het pensioenfonds haar wat een gemiddeld huishouden met een vergelijkbaar inkomen in elke categorie zou uitgeven. Juliette kan deze bedragen gebruiken, maar zal er waarschijnlijk van afwijken. Ze is bijvoorbeeld eigenaar van haar huis en heeft haar hypotheek al volledig afbetaald, dus haar woonlasten zullen veel lager zijn dan die van het gemiddelde huishouden (zie ook deel 3, waarin de belangrijkste principes van budgetbeheer worden beschreven).

Juliette concludeert dat ze verwacht € 2.000 per maand uit te geven, maar er is onzekerheid: misschien wil ze wel meer uitgeven. Als haar gezondheid bijvoorbeeld verslechtert, wil ze wellicht iemand inhuren om schoon te maken en boodschappen te doen. Ze acht het echter zeer onwaarschijnlijk dat ze meer dan € 2.300 per maand nodig zal hebben. Desnoods kan ze haar woonvermogen exploiteren en een zogenoemde omkeerhypotheek afsluiten, zodat ze een deel van het in haar huis geïnvesteerde geld kan besteden

zonder te hoeven verhuizen (zie deel 4 voor meer over hypotheken en huisvesting).

Opgave 3 Rond zien te komen met vervroegd pensioen:

- a. Zou je Juliette adviseren om op 63-jarige leeftijd met pensioen te gaan? Waarom wel of waarom niet?
- b. Als Juliette erop staat om op 63-jarige leeftijd met pensioen te gaan omdat ze haar baan echt zat is (en niet denkt dat een andere betaalde baan beter is), wat kan ze dan doen om dit financieel haalbaar te maken?

Antwoorden

- a. Zonder extra inkomen lijkt het antwoord duidelijk nee, aangezien haar maandelijks inkomen (€ 1.904) niet genoeg zou zijn om haar verwachte kosten van levensonderhoud (€ 2.000) te dekken.
- b. Feitelijk zijn er 2 mogelijkheden. Een daarvan is om minder uit te geven dan oorspronkelijk gepland en een lagere levensstandaard te accepteren. Dit heeft natuurlijk het nadeel dat Juliette zich niet de luxe zou kunnen veroorloven die ze gewend is. Een andere mogelijkheid is geld lenen. De meest aantrekkelijke manier om dat te doen, in het geval van Juliette, is waarschijnlijk via een omkeerhypotheek. Dit zou haar in staat stellen om het spaargeld dat ze in haar huis heeft geïnvesteerd, gedeeltelijk uit te geven.

2. Albert en Joe: nooit gewerkt voor een baas!

Albert en zijn partner Joe hebben hun onafhankelijkheid altijd gewaardeerd en zijn er trots op dat ze nooit voor een baas hebben gewerkt. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat ze niet werkten: door de jaren heen verdienden ze hun brood met freelance werk. Albert heeft jarenlang als zelfstandig fotograaf gewerkt en zijn partner is freelance journalist. Sinds enkele jaren zijn ze gespecialiseerd in geschiedenis en architectuur en bieden ze voornamelijk begeleide wandeltochten aan, waarbij ze buitenlandse en binnenlandse bezoekers de historische hoogtepunten en prachtige architectuur van hun

stad laten zien. Ze genieten van hun werk en nemen de woorden van Mark Twain in deel 1 zeer serieus: 'Zoek een baan die je leuk vindt, en je hoeft geen dag in je leven meer te werken.'

Albert en Joe vonden het altijd belangrijk om van het leven te genieten in plaats van te sparen voor een onzekere toekomst of een verre oude

dag. Ze huren een appartement in het centrum van de stad. Het grootste deel van het inkomen dat ze niet direct nodig hadden, hebben zij uitgegeven aan reizen naar exotische oorden zoals Brazilië en Thailand. Daardoor hebben zij geen noemenswaardig financieel vermogen opgebouwd. Evenmin hebben ze vermogen in de vorm van een eigen huis.

Hoewel Albert en Joe hun werk leuk vinden en niet van plan zijn om met pensioen te gaan, kregen ze onlangs gezondheidsproblemen en realiseerden ze zich dat ze misschien niet altijd kunnen blijven werken. Ze zijn allebei onlangs 60 geworden en hebben voor het eerst in hun leven nagedacht over hun financiële toekomst op de wat langere termijn. Eerst gaan ze nog op reis naar een ander exotisch deel van de wereld. Ze spraken met een paar vrienden en keken op internet om de basisprincipes van het pensioenstelsel in hun land te leren kennen.

Het eerste dat ze ontdekten was dat, net als in veel andere landen, het pensioenstelsel feitelijk uit **3 pijlers** bestaat. Ten eerste hebben ze recht op een staatspensioen (1ste pijler) zodra ze de officiële pensioenleeftijd van 67 jaar bereiken. Volgens de regels in hun land zal dit hen samen een basisinkomen opleveren van ongeveer € 1.000 per maand, genoeg om hen uit de armoede te houden als ze geen schulden of buitensporige vaste lasten hebben, zoals een zeer hoge huur. Dit pensioen krijgen ze in ieder geval, of ze nu blijven werken of niet. Zolang ze hun maandelijkse inkomsten behouden, is het gewoon elke maand een extra inkomen - iets om naar uit te kijken!

DE 3 PIJLERS VAN DE MEESTE EUROPESE PENSIOENSTELSELS

1ste pijler: de 1ste pijler is het staatspensioen, georganiseerd op nationaal niveau. Het betaalt gewoonlijk een maandelijks pensioen uit dat afhangt van het aantal jaren van verblijf in het land, de betaalde premies, of de behoeften van de persoon (d.w.z. andere bronnen van inkomsten). In sommige landen (bijv. Italië, Frankrijk, Polen en Duitsland) is de eerste pijler de belangrijkste pensioenvoorziening, terwijl deze in andere landen (bijv. Nederland) slechts een basisinkomen biedt dat net genoeg is om uit armoede te blijven op oude leeftijd. Pensioenen van de eerste pijler worden meestal gefinancierd via belastingen of bijdragen van huidige werknemers (omslagstelsel genoemd).

2de pijler: de 2de pijler is een pensioen gekoppeld aan een beroepspensioenfonds, meestal een DB- of DC-pensioen en vaak verplicht voor alle werknemers. Met onafhankelijk vermogensbeheer door een pensioenfonds of verzekeringsmaatschappij, meestal georganiseerd via de werkgever of alle werkgevers in dezelfde sector. Het is een aanvulling op het staatspensioen en bedoeld om werknemers te helpen het inkomen gedurende het hele leven op min of meer hetzelfde peil te houden. Zo kunnen mensen hun levensstandaard van vóór pensionering behouden wanneer ze met pensioen gaan.

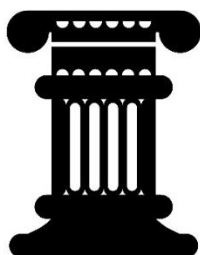
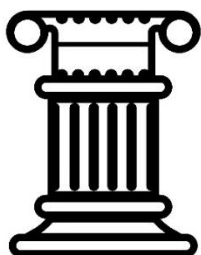
3de pijler: de 3de pijler bestaat uit vrijwillige pensioenbijdragen in verschillende vormen, waaronder bedrijfs- en particuliere spaarplannen, aangeboden door verzekeringsmaatschappijen, banken of andere financiële bedrijven. Deze kunnen het 1ste en 2de pijlerpensioen aanvullen of vervangen voor groepen met weinig 1ste of 2de pijlerpensioen, zoals zelfstandigen.

De 2de pijler is niet van toepassing op Joe en Albert, aangezien zij altijd zelfstandige waren en nooit in loondienst werkten. Zoals bijna alle zzp'ers en freelancers hebben zij geen premie betaald voor een beroepspensioen en zullen ze dat ook nooit doen. Ze hadden vrijwillig pensioen kunnen opbouwen in de 3de pijler, maar dat deden ze tot nu toe niet – ze hadden andere prioriteiten. Daar hebben ze nu misschien spijt van, maar ze hebben genoten van hun leven en er is geen reden voor onmiddellijke paniek. Zeker niet zolang ze blijven werken.

Wat kunnen Joe en Albert concluderen en wat moeten ze doen bij het plannen van hun toekomst? Hun eerste conclusie is dat het waarschijnlijk geen goed idee is om eerder dan of zelfs op 67-jarige leeftijd met pensioen te gaan. Dit zou leiden tot een dramatisch verlies aan inkomsten. Hun enige inkomen zou, vanaf leeftijd 67, het staatspensioen zijn. Ze zouden moeten verhuizen naar een veel goedkoper appartement, waarschijnlijk aan de rand van de stad in plaats van in het levendige stadscentrum. Ook zouden ze hun levensstijl drastisch moeten veranderen.

Voor hen is doorwerken op korte termijn niet echt een probleem, zolang ze maar gezond blijven en plezier hebben in het werk dat ze doen. Het voordeel van eigen baas zijn is immers dat er geen leeftijdsgebonden verplichte

pensionering is en dat Joe en Albert kunnen blijven doen wat ze nu doen – zolang hun gezondheid het toelaat. Ze kunnen hun inspanning ook geleidelijk afbouwen door minder uren te gaan werken. Het staatspensioen zou hen in staat stellen dit op 67-jarige leeftijd te doen zonder een vermindering van het maandinkomen.

De 3 pijlers van het pensioenstelsel

Toch is er een risico omdat ze ouder worden en hun gezondheid achteruit kan gaan. De kleinere gezondheidsproblemen waarmee ze al te maken hebben, deden hen beseffen dat ze hetzelfde werk waarschijnlijk niet zullen kunnen of willen doen als ze bijvoorbeeld 77 zijn. Problemen met hun gezondheid kunnen natuurlijk ook eerder optreden. Uiteindelijk besluiten ze te gaan plannen voor hun pensioen.

Joe en Albert zijn momenteel nog gezond genoeg om net zoveel te werken als voorheen en hetzelfde inkomen te verdienen. Ze besluiten hun levensstijl te veranderen en een deel van hun luxe levensstijl op te geven. Bijvoorbeeld door het aantal en de extravagantie van hun exotische reizen en hun bezoeken aan chique restaurants te verminderen. Zo denken ze de komende jaren jaarlijks zo'n € 10.000 te kunnen besparen. Ze besluiten het geld te investeren in een vrijwillig pensioen in de 3de pijler en maken een afspraak met een betrouwbare financieel adviseur die door enkele vrienden wordt aanbevolen.

De financieel adviseur is direct enthousiast om een degelijk en haalbaar plan te maken. Het komt in haar op om te zeggen dat ze eerder hadden moeten komen. Eerdere investeringen hadden gemiddeld meer jaren een positief gemiddeld rendement opgeleverd en het was dan veel goedkoper geweest om een flink pensioenvermogen op te bouwen (zie het verhaal van Juliette). Ze houdt deze gedachten echter voor zichzelf, aangezien het geen zin heeft om haar cliënten de schuld te geven van iets dat ze toch niet meer ongedaan kunnen maken.

Omdat de AOW een basisinkomen biedt en de tijdshorizon redelijk lang is, vindt de adviseur dat Albert en Joe hun geld moeten investeren in risicovolle financiële activa, om het verwachte rendement te verhogen. Ze adviseert een pensioenbelegging bij een bedrijf dat garandeert dat het geld alleen wordt gebruikt om maatschappelijk verantwoorde en duurzame bedrijven te financieren. Het bedrijf stelt overtuigend dat het verwachte jaarlijkse rendement op de investering 5 procent is.

Opgave 4 Pensioenvermogen opbouwen (optioneel: vereist enkele

stevige berekeningen):

- Stel dat Albert en Joe de komende 5 jaar elk jaar € 10.000 investeren. Ze willen zich vastleggen om in de 5 jaar daarna meer te investeren, maar zijn wel van plan de investering nog 5 jaar te laten groeien. Wat is hun verwachte pensioenvermogen na 10 jaar?
- Er is geen garantie dat het daadwerkelijke rendement altijd 5 procent zal zijn, maar hun financieel adviseur stelt overtuigend dat het zeer onwaarschijnlijk is dat het gemiddelde rendement onder de 2 procent komt (het ergste geval). Er kunnen enkele jaren zijn met negatieve rendementen, maar deze zullen hoogstwaarschijnlijk worden gecompenseerd door jaren met rendementen hoger dan 5 procent. Ook is het zeer onwaarschijnlijk dat het gemiddelde rendement boven de 8 procent zal uitkomen (het beste geval). Hoe hoog is het pensioenvermogen na 10 jaar in deze 2 extreme gevallen?
- De financieel adviseur is een echte expert en weet dat pensioenpremies fiscaal aftrekbaar zijn. Dit is het geval omdat Albert en Joe nog niet veel pensioenvermogen hebben opgebouwd in verhouding tot hun inkomen. De belastingregels staan *uitstel van belasting* toe. Hierdoor kunnen Albert en Joe veel meer dan € 10.000 per jaar investeren. Het (marginale) belastingtarief waarmee zij worden geconfronteerd is 37,5 procent. Hoeveel kunnen zij per jaar beleggen als het nettobedrag (na belasting) dat zij aan pensioensparen besteden € 10.000 is? Wat is het antwoord op vraag a als ze dit bedrag investeren in plaats van € 10.000?

Antwoorden

- Het investeringsbedrag is € 10.000 per jaar gedurende 5 jaar, met een rendement van 5 procent gedurende een periode van 10 jaar. Net als bij opgave 1b is het verwachte pensioenvermogen na 10 jaar $(1 + 0,05)^5 \times 10\ 000 (1,05 + 1,05^2 + \dots + 1,05^5) = 10.000 \times (1,05)^6 \times [1 - (1,05)^5] / (1 - 1,05) = € 74.048,74$.
- Het gebruik van vergelijkbare berekeningen met verschillende rendementen levert het volgende op: als het rendement 2 procent is, € 58.605,94; als het rendement 8 procent is, € 93.095,58.
- Aangezien het belastingtarief 37,5 procent is, wordt, als het bedrag dat ze in

pensioenvermogen beleggen $1/(1 - 0,375) \times \text{€ } 10.000 = \text{€ } 16.000$, de belasting die ze moeten betalen met 37,5 procent verlaagd, dat wil zeggen met € 6.000. Dit betekent dat hun netto pensioensparen € 10.000 wordt. Dan is hun pensioenvermogen van $1,6 \times \text{€ } 74.048,74 = \text{€ } 118.478$. Een flink hoger bedrag dan het bedrag in a!

UITSTEL VAN BELASTING (DE OMKEERREGEL)

Uitstel van belasting betekent dat pensioenpremies vrijgesteld zijn van inkomstenbelasting. In plaats daarvan wordt het pensioeninkomen belast zodra het door het individu is ontvangen (na pensionering). Veel landen gebruiken dit als instrument om pensioensparen te stimuleren. De meest voorkomende situatie is dat het inkomen tijdens het werkzame leven hoger is dan na pensionering. Omdat de marginale belastingtarieven stijgen met het inkomen, betekent dit dat uitgestelde belasting niet alleen het betalen van belastingen vertraagt, maar ook de totale inkomstenbelasting verlaagt die over de levensloop wordt betaald. Met andere woorden: dit uitstel van belasting is een soort subsidie op het opbouwen van pensioenvermogen.

Voordat ze een beslissing nemen, willen Albert en Joe weten wat het opgebouwde pensioenvermogen werkelijk voor hen betekent. Voorwaarde voor een gunstige fiscale behandeling is dat met het bedrag een annuïteit wordt gekocht. In dit geval op 2 levens, van Albert en van Joe. Laten we, om de zaken te vereenvoudigen, het bedrag in 2 gelijke delen splitsen, die worden gebruikt om 2 afzonderlijke pensioenannuïteiten te kopen. 1 op het leven van Albert en de andere op dat van Joe. Dit betekent dat, in geval van overlijden van 1 van de 2, de langstlevende echtgenoot de helft ontvangt van waar het paar recht op heeft.

De financieel adviseur stelt voor om 2 annuïteiten te kopen met vaste jaarlijkse uitkeringen en zonder risico door veranderende financiële marktomstandigheden. Albert en Joe zijn van plan hun pensioen te claimen zodra ze 67 worden. De situatie is voor hen allebei hetzelfde en in principe ook hetzelfde als die van Juliette in het vorige voorbeeld. Het enige verschil is de totale hoogte van het pensioenvermogen, maar de hoogte van de pensioenuitkering is evenredig met de hoogte van het pensioenvermogen: als het pensioenvermogen 2 keer zo hoog is, is de maandelijkse pensioenannuïteit ook 2 keer zo hoog.

Opgave 5 Inkomen uit een pensioenannuïteit (optioneel: vereist enkele stevige berekeningen):

- Gebruik de cijfers voor het pensioen van Juliette en combineer ze met de resultaten in opgave 4c. Bepaal op die manier de verwachte maandelijkse pensioenuitkeringen vóór belastingen voor Albert en Joe, individueel en als koppel.
- Bepaal dezelfde bedragen, maar nu in het slechtste geval van opgave 4 (met 2 procent per jaar rendement).
- Stel dat Albert en Joe te maken hebben met dezelfde regels voor de inkomstenbelasting (het belastingstelsel behandelt hen als individuen die allebei hetzelfde inkomen ontvangen). Wat kun je dan zeggen over de

maandelijkse bedragen na belasting die Albert en Joe kunnen verwachten?

Antwoorden

- a. Door op 67-jarige leeftijd met pensioen te gaan, kreeg Juliette een pensioenvermogen van € 800.000. Voor dit bedrag zou ze een annuïteit kunnen kopen van € 3.200 per maand (vóór belasting). Albert en Joe verwachten in totaal € 118.478 aan pensioenvermogen te hebben, ofwel € 59.239 elk. Ervan uitgaande dat alles proportioneel werkt (vaste kosten buiten beschouwing gelaten), zou dit een bruto maandbedrag opleveren van $59.239/800.000 \times 32 = € 237$ per maand voor elk van hen, of € 474 voor het paar. Dit komt boven op hun eerste pijler basispensioen van € 1.000 per maand, dus hun totale inkomen zou € 1.474 per maand zijn.
- b. In het ergste geval zou hun pensioenvermogen $1,6 \times € 58.606 = € 93.770$ zijn (elk € 46.885). Dit zou hen een annuïteit opleveren van € 375 per maand plus een basispensioen van € 1.000.
- c. Het deel van het inkomen dat in de vorm van belasting moet worden betaald, zal lager zijn dan voor Juliette (zelfs als Juliette op 63-jarige leeftijd met pensioen gaat; zie opgave 2), omdat hun inkomen lager is en het belastingstelsel progressief is. Hun netto-inkomen zal dus minimaal $0,68 \times € 1.474 = € 1.002$ per maand zijn.

2.1 Pensioenstelsels in verschillende landen

De 2 hiervoor gepresenteerde casestudies geven hopelijk een eerste inzicht in de gecompliceerde pensioenwereld. Voor meer details zijn specifieke regels voor elk land van groot belang. Elk land heeft zijn eigen pensioenstelsel, met zijn eigen complexiteit en voor- en nadelen. Het is niet mogelijk om in dit deel de kenmerken van al deze pensioenstelsels uit te leggen. Sommige pensioenstelsels zijn aantoonbaar beter dan andere. Er is een internationale ranglijst die de pensioenexperts trots maakt in sommige landen, zoals Nederland en Denemarken, en minder trots in andere landen, waaronder (wellicht verrassend) Japan, zie figuur 1.

Figuur 1 Enkele feiten uit de Melbourne Mercer Global Pension Index van 2019

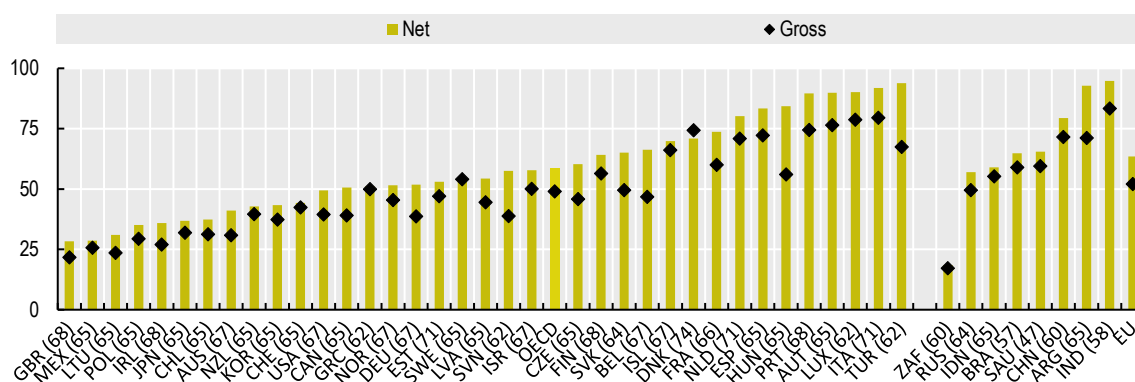
Grade	Index Value	Countries	Description
A	>80	Denmark Netherlands	A first class and robust retirement income system that delivers good benefits, is sustainable and has a high level of integrity.
B+	75–80	Australia	A system that has a sound structure, with many good features, but has some areas for improvement that differentiates it from an A-grade system.
B	65–75	Canada Chile Finland Germany Ireland New Zealand Norway Singapore Sweden Switzerland	
C+	60–65	France Hong Kong SAR Malaysia UK USA	A system that has some good features, but also has major risks and/or shortcomings that should be addressed. Without these improvements, its efficacy and/or long-term sustainability can be questioned.
C	50–60	Austria Brazil Colombia Indonesia Italy Peru Poland Saudi Arabia South Africa Spain	
D	35–50	Argentina China India Japan Korea Mexico Philippines Thailand Turkey	A system that has some desirable features, but also has major weaknesses and/or omissions that need to be addressed. Without these improvements, its efficacy and sustainability are in doubt.
E	<35	Nil	A poor system that may be in the early stages of development or non-existent.

Bron: tabel 5 in <https://info.mercer.com/rs/521-DEV-513/images/MMGPI%202019%20Full%20Report.pdf>

Een criterium voor de rangschikking is de netto vervangingsratio van een gemiddelde werknemer, dat wil zeggen de verhouding tussen het netto pensioeninkomen en het netto-inkomen vóór pensionering. Dit bedrag varieert aanzienlijk van land tot land, zoals weergegeven in figuur 2. In de Europese Unie (EU) bedroeg de gemiddelde netto vervangingsratio in 2018 voor een gemiddelde werknemer ongeveer 64 procent, variërend van minder dan 28 procent in het Verenigd Koninkrijk tot meer dan 90 procent in Italië.

De gemiddelde werknemer is echter niet de enige persoon die ertoe doet. Misschien is wel de belangrijkste factor hoe het pensioenstelsel armoede onder ouderen (de bevolking van 65 jaar en ouder) voorkomt. figuur 3 vertelt ons dat de armoede onder ouderen in Zuid-Korea en China zeer hoog is, veel hoger dan in andere leeftijdsgroepen, terwijl armoede onder ouderen in landen als Nederland en Frankrijk vrij zeldzaam is. Dit kan grotendeels worden verklaard door het pensioenstelsel dat bijna iedereen in Frankrijk of Nederland een basisinkomen biedt, ongeacht hun arbeids- of inkomensverleden.

Figuur 2 Netto en bruto vervangingsratio voor een gemiddelde werknemer

Bron: OECD Pensions at a Glance, 2019. Officiële pensioenleeftijd tussen haakjes.⁴

Opgave 6 Gebruik figuur 2 om de volgende vragen te beantwoorden:

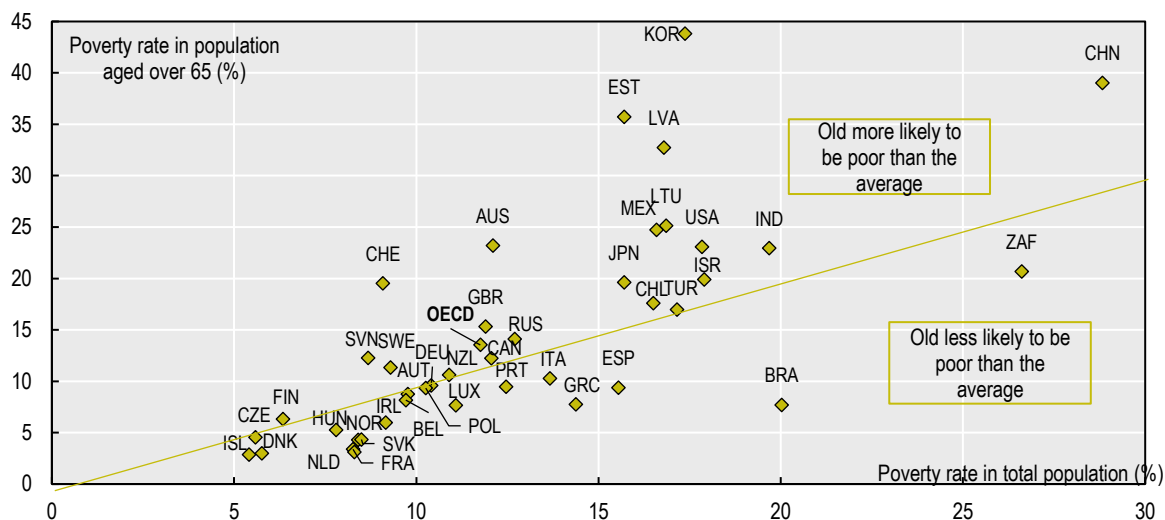
- Wat is de gemiddelde netto vervangingsratio voor een gemiddelde werknemer in de EU-landen?
- Welk EU-land had de hoogste netto vervangingsratio voor een gemiddelde werknemer? En welk EU-land had de laagste netto vervangingsratio?
- Waarom is de netto vervangingsratio gewoonlijk hoger dan de bruto vervangingsratio?

Antwoorden

- Ongeveer 65 procent. Zie de histogrambalk helemaal rechts in de afbeelding.
- Het Verenigd Koninkrijk had de laagste netto vervangingsratio en Italië de hoogste.
- Dit komt doordat het belastingtarief hoger is voor hogere inkomens. Omdat het inkomen vóór pensionering hoger is dan na pensionering, is de belasting ook hoger vóór dan na pensionering.

⁴ Zie <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/b630ed29-en/index.html?itemId=/content/component/b630ed29-en#figure-d1e28616>.

Figuur 3 Percentage in armoede naar leeftijd: ouderen versus totale bevolking (2016 of laatst beschikbare jaar)

Bron: OESO Pensions at a Glance, 2019.⁵

Opgave 7 Gebruik figuur 3 om de volgende vragen te beantwoorden:

- Wat is gemiddeld het armoedepercentage onder ouderen in de OESO? En het armoedepercentage voor de hele bevolking?
- Welke landen hebben de laagste armoede onder ouderen in de EU? Zijn dit ook de landen met de laagste armoedecijfers voor de hele bevolking?

Antwoorden

- Zie de donkerblauwe diamant; ongeveer 14 procent bij ouderen en ongeveer 12 procent bij de gehele bevolking.
- Denemarken, Frankrijk en Nederland hebben de laagste armoedecijfers onder ouderen (ongeveer 3 procent). Tsjechië heeft het laagste armoedecijfer voor de hele bevolking (minder dan 6 procent).

Als je meer wilt weten over het pensioenstelsel in je eigen land, dan kun je ongelooflijk veel informatie vinden op internet. Misschien zelfs wel té veel. Voor de meesten is een betere manier om te beginnen waarschijnlijk het raadplegen van een expert bij personeelszaken, een senior collega of een deskundige vriend of collega.

⁵ Zie <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/fb958d50-en/index.html?itemId=/content/component/fb958d50-en#figure-d1e41733>.

DE BELANGRIJKSTE ONDERWERPEN

- Het is belangrijk om rekening te houden met de **pensioenconsequenties bij het kiezen van een baan**. Als je werkgever bijdraagt aan het opbouwen van pensioen, kun je dit zien als uitgesteld loon. Een goede pensioenregeling kan een lager loon compenseren. Dat geldt ook al in de beginfase van je loopbaan.
- Bij een vaste baan als werknemer bij een groot of middelgroot bedrijf val je doorgaans (maar niet altijd) automatisch onder een **pensioenregeling**. In andere gevallen, met name als je als zelfstandige of als freelancer werkt, dien je zelf voor je pensioenopbouw te zorgen.
- Als je kunt kiezen hoeveel je voor je pensioen spaart, moet je je realiseren dat het vaak **voordelig is om in pensioenvermogen te beleggen**, vanwege de fiscaal gunstige behandeling van pensioenpremies en mogelijke subsidies op pensioenpremies van je werkgever.
- Bijdragen die op jongere leeftijd zijn gedaan, hebben meer tijd om een positief rendement te genereren en zullen normaal gesproken een grotere verhoging van je pensioen opleveren dan premies die zijn betaald vlak voordat je met pensioen gaat. Dit maakt het de moeite waard om al **in een vroeg stadium van je loopbaan te beginnen met het plannen van je pensioen**, zeker als je niet onder een verplichte pensioenregeling valt.
- Er zijn **veel verschillende pensioenregelingen** (bijvoorbeeld verplicht of niet, DB of DC, betaald door de werkgever of de werknemer). DC-pensioenen zijn doorgaans risicovoller dan DB-pensioenen, aangezien het pensioenvermogen rechtstreeks afhangt van de omstandigheden op de financiële markten.
- Er zijn **veel andere risico's naast beleggingsrisico**: inflatie (koopkracht vs. nominale waarde), werkloosheidsrisico, inkomensvariatie, samenstelling van het huishouden (echtscheiding, weduwschap), medische uitgaven, enzovoort. Hierdoor is het onmogelijk om alles perfect te plannen. Deze onzekerheid kan je ertoe aanzetten voorzichtig te zijn in je keuzes en rekening te houden met mogelijke tegenvallers.
- Niet alleen inkomen na pensionering is van belang, maar **ook je uitgaven**. Als je weet dat je na je pensionering veel minder zult uitgeven (bijvoorbeeld omdat je hypotheek volledig is afgelost), kan een lager pensioen voldoende zijn om je levensstandaard op peil te houden.
- Als je met pensioen gaat, kun je je **pensioenvermogen omzetten in een pensioenannuïteit**. Soms is dit verplicht en soms kun je ervoor kiezen om (een deel van) je pensioenvermogen direct te ontvangen. De annuïteit geeft meestal een vast bedrag totdat je overlijdt, zodat je niet zonder geld komt te zitten omdat je langer leeft dan verwacht.
- Anderzijds zorgt een **bedrag ineens voor geld dat je op verschillende manieren kunt gebruiken**, bijvoorbeeld om je hypotheek af te lossen. Als je overlijdt, gaat het restant van zo'n bedrag naar je erfgenamen.
- Als je een partner en/of kinderen hebt, moet je natuurlijk **rekening houden met de financiële behoeften van je hele huishouden**. Zo is het belangrijk om goed te kijken wat er met het inkomen van het huishouden zou gebeuren als je vóór of na je pensionering zou overlijden. Je kunt in de

meeste gevallen kiezen voor een iets lager pensioen plus de garantie dat ook je partner of kinderen een uitkering krijgen als je mocht overlijden (een nabestaandenpensioen).

- Wanneer je met pensioen gaat, is van groot belang voor de hoogte van het pensioen. Als je pensioenleeftijd flexibel is, kun je mogelijk de optie gebruiken later met pensioen te gaan mocht je opgebouwde pensioen tegenvallen. Geleidelijk met pensioen gaan (op oudere leeftijd parttime werken) kan ook een aantrekkelijk optie zijn.

Realized with the financial support of the European Union - Erasmus+ project n. 2020-1-IT02-KA203-079758

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Cover photo: Unsplash.com

Find more information on ANGLE: www.angle-cerp.carloalberto.org